

УДК: 82-1/-29

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.21

Джанганаева Г., Рысбекова Г.
И. Раззаков атындагы КМТУ

КӨРКӨМ ЧЫГАРМАНЫН ТИЛИНИН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ АНАТАЙ ӨМҮРКАНОВДУН ПОЭЗИЯСЫНЫН МИСАЛЫНДА

Кыскача мазмуну: Тил көркөм чыгармага гана таандык эмес, ал бизди курчап турган чындыктын бардык тарабын кучагына алган коомдук аң-сезимдин бир формасы. К.Маркс мындай деген: «Тил – ойдун түздөн-түз чындыгы», б.а. объективдүү дүйнөнүн биздин аң-сезимибизде чагылышы аркылуу пайда болгон ой тил аркылуу ишке ашырылат. Б.а. тил ойдун материалдаштырылышы деп эсептелет. Мына ушул башкы кызматы менен бирге анын экинчи дагы бир маанилүү кызматы бар. Ал – коммуникативдик ролу. В.Ленин тилди «адамдардын өз ара катнашынын эң маанилүү каражаты» деген. Макалалар тилдеги ушул карым-катышты аныктоого жана көркөм чыгармадагы өзгөчөлүктөрдү КР эл акыны Анаатай Өмүркановдун ырлары аркылуу ачып берүүгө арналган.

Түйүндүү сөздөр: Тил, ой, сөз, тилдик каражат, аң-сезим, коммуникативдик роль, чыгарма, изденүү, Анаатай Өмүрканов, ыр, салыштыруу, метафора.

Джанганаева Г., Рысбекова Г.
КМТУ имени И. Раззакова

ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТВОРЧЕСТВА В ПОЭЗИИ А.ӨМҮРКАНОВА

Аннотация: Язык принадлежит не только произведению искусства, это форма общественного сознания, охватывающая все аспекты окружающей нас действительности. К.Маркс говорил: “Язык есть непосредственная реальность мысли”, т.е. мысль, созданная отражением объективного мира в нашем сознании, реализуется посредством языка, т.е., язык считается материализацией мысли. Наряду с этой главной ролью у него есть еще одна важная роль. Это коммуникативная роль. В. Ленин называл язык “важнейшим средством человеческого общения”. Статья посвящена определению этой связи в языке и выявлению особенностей художественного произведения через стихи народного поэта Кыргызской Республики Анаатай Омурканова.

Ключевые слова: язык, мысль, слово, языковые средства, мышление, коммуникативная роль, произведение, поиск, Анаатай Омурканов, стиховорение, сравнение, метафора.

Dzhanganaeva G., Rysbekova G.
KMTU named after I. Razzakov

LINGUISTIC FEATURES OF ARTISTIC CREATIVITY IN THE POETRY OF A. OMURKANOV

Abstract: Language belongs not only to a work of art, it is a form of social consciousness, covering all aspects of the reality around us. K. Marx said: “Language is the immediate reality of thought”, i.e. a thought created by the reflection of the objective world in our minds is realized

through language, i.e., language is considered the materialization of thought. Along with this main role, he has another important role. This is a communicative role. V. Lenin called language “the most important means of human communication”. The article is devoted to the definition of this connection in the language and the identification of the features of a work of art through the poems of the national poet of the Kyrgyz Republic Anatay Omurkanov.

Keywords: language, thought, word, linguistic means, thinking, communicative role, work, Anatay Omurkanov, poem, comparison, metaphor.

Тилдин эң негизги эки кызматы бар. Биринчиси – адамдар арасындагы өз ара катнаштын эң маанилүү каражаты. Муну термин менен айтканда, коммуникативдик кызматы. Экинчиси – атайын кызмат – көркөм чыгарманын биринчи элементи, б.а., жазуучунун бирден-бир куралы, ансыз көркөм дүйнө эч качан жаралбайт. Мында автордун жана каармандын тили деп да ажыратуу керек. Жазуучу нормага түшкөн адабий тилде жазса, каарман элдик тилде сүйлөйт, б.а. анын речинде диалектизм, профессионализм, жаргонизм, вульгаризмдер кездеше берет. Мындайынча айтканда, каармандын речинде анын турмуш тажрыйбасы, билим жана маданий деңгээли ачык чагылат.

Жазуучунун тили жалпы калайык-калкка түшүнүктүү, эстетикалык татымдуу жана көркөм болууга тийиш. Мындан башка адабий тектердин табиятына жараша шарттуу түрдө прозанын, драманын жана ырдын тили деп ажыратып жүрүшөт, анткени, алардын арасында кээ бир айырмачылыктар бар. Алсак, драманыкы элдик сүйлөө тилине жакын, себеби, автор ага көп кийлигишпей, сырттан гана байкоочу болуп турат. Бирок, кандайдыр бир хаоско жол берилбейт, персонаж ар бир айткан сөзүн салмактап, керек болсо санап айтуу талап этилет. Мисалы, Горькийдин бир пьесасында Калмыкова деген аял 136 гана сөз айтат экен.

Тил – жалпы улуттук кубулуш. Анын сөздүк фондусу, мындайча айтканда, уюткусу, уңгусу туруктуу келип, сөздүк составы өзгөрүп, толукталып, байып турат. К.К.Юдахин жараткан «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» кырк миңге жакын сөз орун алыптыр. Бул мурунку маалымат боюнча. Ал эми 1957-жылдан бери көп убакыт өттү. Автор анын экинчи басылышын жарыялоого үлгүргөн жок, демек, сөз байлыгыбыз андан да көп, бирок, жазуучулар улуттук тилдеги лексиканын бардыгын өздөрүнүн чыгармаларында пайдалана алышпайт, алардын белгилүү гана проценти орун алат.

Көркөмчыгарманын тилин изилдөөдө биринчи көңүлгө ала турган маселе, жазуучунун сөзгө байлыгы, ошону менен бирге аны өз орду менен колдоно билүү чеберчилиги болуп эсептелет. Жазуучунун тили – бул баарыдан мурда көркөмдүккө багытталган, ошол мыйзамга баш ийген тил. Ар бир жазуучунун ошого жараша өз сөз байлыгы, стили, тил чеберчилиги болот.

Мына ошентип, каармандын сөзү жалпы элдик казынадан сузуп алынса да, жазуучу ага өзүнүн активдүү мамилесин көрсөтөт, б.а. ал тил аркылуу өзү жектеп, же жактап жаткан көрүнүшкө карата кандайдыр бир даражада тилдик каражаттар аркылуу таасир

этет. Мисалы, Т.Сыдыкбеков «Кең-Суу» романында Коңгаргаевдин эки жүздүүлүгүн, амалкөйлүгүн ачыш үчүн чыныгы элдик өкүл Ысактыкынан айырмаланган контрасттык, речтик мүнөздөмөлөрүн пайдаланат. «Коңгарга» деген сөздүн өзүнүн да подтексттик мааниси бар.

Жазуучунун тилине карата коюлуучу талаптардын дагы бири – анын жалпы элге түшүнүктүүлүгү. Ал жөнөкөй, ошол эле убакта эстетикалык татымдуу, көркөм болууга тийиш. Буга жетишүү үчүн жазуучу көп каражаттарды, ыкмаларды пайдаланат.

А.Өмүрканов поэзиясында тилдик каражаттарды, салыштырууну жыш колдонот. Ал эми метафоралуу түшүнүктөр сейрегирээк кездешет. Бул көп эле акындарда жолуккан көрүнүш, анткени, салыштыруу тилге элпек, оңой табыла турган көркөм каражат болсо, метафора троптун татаал түрүнө кирет. Көрүнүштү, буюм-терим, заттарды метафорага ооштуруп көрсөтүү поэзияда салыштырууга караганда оорураак. Айрым мисалдарга кайрылып көрөлү.

«Бар-бар» ыйлап, балам көрүп жарык дүйнө,
Балбылдаган бакыт конду биздин үйгө [4.15].

«Бакыт» деген абстракттуу түшүнүк. Ал өтмө мааниде «жакшылыкты» туюнтат. Акын перзенттүү болушун «үйүнө бакыт» келген маанисинде колдонот. Мында «бакыт келди» деген кадыресе түшүнүк «бакыт конуу» деп метафоралаштырылган.

Тоо кыргыз баласы үчүн өзүнчө бир керемет дүйнө гө. Анын бийиктигине чыкканда адамдын дене-бою жазылып, көңүлү сергек тартып, ал өзүн башкача сезет. Акындардын жан-дүйнөсүн поэзия ээлеп, анын шыгына шык кошот. Мына ушул көрүнүштү А.Өмүрканов мындайча чагылдырат: “Жыттуу өзөн жылгасында, Жылтылдаган нур толуп, Аппак булут учуп жүрөт, Аккуу канат ыр болуп” [4.16-б.].

Булуттун ырга айланышы метафоралык түшүнүк. А.Өмүрканов Ала-Тоону өзгөчө ыйык тутат. Алыскы Памирде мугалимчилик кылып жүрүп, кичи мекени Талас тоолорунун элеси такыр эсинен чыкпайт. Анан анын поэзиясында тоолор метафорага айланат: “Тоолор, тоолор жүрөктөрү миндердин, Сени ырдаштан чарчабайм. Бүркүт болсом жамандыктан өзүңдү, Канатым менен калкалайм [4. 17].

Ала-Тоо – миңдеген адамдардын согуп турган жүрөгү, ал – ыйык Мекендин символу. Ошон үчүн акын «бүркүтчө айланып учуп», аны ар кандай кокустуктардан сактоого даяр. “Көк көйнөк кыздын мойнунан, Көк чөпкө түшкөн чынжырдай. Мөл булак ийри нугунда Кысылып, кээде кысылбай // Көйкөлөт, анан ийреңдейт, Көк адыр ылдый тызылдай... Айтылуу Нарын дайранын Адашып калган кызындай.

Тоолорду ар түрдүү илбээсиндер, эчки-текелер мекендейт. А.Өмүрканов Памир тоолоруна нечен ирет чыгып көргөн. Ошондон элес:

Кийик качты бизди көрө дыргышып,
Жалама аскадан жаңырыктар жылбышып.

Күү жазылган нотага мүйүздөр,
Желге урунуп, күү калтырды жылжытып [4. 18].

Шаа мүйүз текелер жалама аскалардан шуулдап өткөндө «мүйүздөрдөн нотага жазылбаган күүлөр чыгып», бул да өзүнчө бир керемет дүйнө сыяктуу элестейт. Лирикалык «мен» Памирде бир нече жыл иштеп, ал жактан бир топ жакшы элестерди алып, «кайра айлына булут минип» кайтып келет (18-бет). Бул шарттуулук аркылуу жасалган метафора. “Памир ырлары” циклинде акындын жаратылышка суктануусу менен бирге тоо жандыктарынын жашоосуна кумарлануусун көрсөткөн ырлары да бир топ бар. Тоо эчкинин улагын атып алып, анын терисин кол чаначка айландырган райымсыз мергендин терс портрети да кичинекей деталь-метафора аркылуу тартып берүүгө жетишкен бир мисал:

Суу жетпес тоо чөбүндөй үмүт соолуп,
Эчки жүрөт ичине күйүт толуп.
Мергенчинин эшигинде желге ыргалат,
Боз улактын териси чанач болуп [4. 21].

Ала-Тоону мекендеген эл өзүнүн керемет таланты менен улуу «Манас» дастанын жараткан. Ал кыргыз калкынын көп кылымдык тарыхын поэзия тили аркылуу айтып берген өзүнчө бир энциклопедия. «Манас» – улут сыймыгы, анын улуулугунун, өлбөстүгүнүн символу. Эгер «мен кыргыз» деген адам «Манастан» эки ооз ыр айталбаса, ал өзүн пас сезет. Атактуу Владимир Маяковский өзүн «Ленин менен өлчөп», аны менен сыймыктангандай, акын Анатай Өмүрканов үчүн да Манас өтө ыйык түшүнүк:

Биз турмуштан ажайып укмуш көрсөк,
Билебиз улуулугун «Манаска» өлчөп.
«Манас» биздин көбөйтүү, алуу, кошуу,
«Манас» биздин жаңылбас таптак бөлчөк [4. 17].

Абдан оригиналдуу табылган образ – метафора. Эгер биз «Манасты» туу тутсак, эч качан жаңылбайбыз, анткени, ал математикадагы «таптак бөлчөк санга окшош» өзгөчө тараза.

Таза махабат Анатай Өмүркановдун поэзиясында романтикалык метафора катарында даңазаланат, б.а. ал кол жеткис бийиктикте турган көркөм символ: “Капалыкты алыс айдап, Келчи жакын – туралы, Шамалдын да сырга толгон, Музыкасын угалы”.

Эки жаш «шамалдын музыкасына» рахаттанып, анча-мынча капалыкты алыска-алыска айдагысы келет. Сүйүү деген – бул бийик ашуу. Лирикалык «мен» алыскы Памирде жүрүп сүйгөнүнө жазган катында ошол «бийиктикти» жеңүү үчүн турукБарганымча даярдан... тандан кечке, Бирге ашууга турмуштун ашууларын Секетим, сен, сезип кой, келечекте, Памирден да кыйын ашуу барын... [4. 29].

Өзү болсо Таласта калган сүйгөнүнө ниети ак, ар дайым анын элесин жанында алып жүрөт, ошондон кубат алат, рахаттанат: “Магдырайм узун түндө уктарымда, Мас болуп,

шейшептеги жыттарыңа. Мен күндөй ысып жүрөм алоолонуп, Моюн сунбай Мургабдын ызгаарына. [4. 30]

Махабаттын ысыктыгын акын табият көрүнүшү менен катар коюп, аларды дисгармония катары сүрөттөгөн мисалдар да бар: «Ай-ааламдын бетиндеги кызылы, Карт дүйнөнүн кайталангыс кызыгы. Кыска өмүрдүн кыскалыгын билдирбес Ал керемет көргүң келген утуру...//...Сен көрүнсөң – күзгү өзүнөн чыгарбайт, Көрүңбөсөң көңүл түтөйт, ылаңдайт. Уланышы мүмкүн ушул дайранын, Бирок ушул дүйнө ушундай уланбайт».

Акын метафоралык сүрөттөөнү табиятты жандандырып сүрөттөө аркылуу да жаратат. Сүйгөнүнө Мургаб жери тууралуу айта келип, «шамалдан бүткөн» музыканы угууга чакырат: “Мургаб жери... дарак өспөй, чөп өспөй, Пил териси сыяктанып бозомук – Сен зериксең музыка деп, ырлар деп, Шамал ырдайт, шамал боздойт, ошону ук [4.31]. Махабат тили – тилсиз тил дегендей, акын анын азап-тозогун ар дайым сезип, туят. Анын чексиз ой-чуңкурларын поэзия тилине салып, таасирдүү (көбүнчө метафоралуу ыкмада) сүрөттөп берүүгө жетишет: “Ай, ашыктык, оттон алып, отко урат, Сага жөнөйм бир азыраак болсо убак. Жок сыяктуу сени мендей сүйөр жан, Мени дагы сендей сүйөр жок сымак [4. 32].

Ошентип, акын «сүйүүгө жүрөгүн канатып», анын түркүн сырларына арналган романтикалык метафораларды жаратат. Бул темадан башка Ала-Тоо, Памир-Мургаб, «Манас», Талас тууралуу жараткан ыр саптарында да шарттуу-метафоралык сүрөттөөлөрдү көп колдонот.

А.Өмүрканов кыскартылган салыштыруу, же болбосо «дай» мүчөсү түшүп калган метафоранын көп таралган түрлөрүнөн тышкары анын шарттуу сүрөттөөлөр аркылуу жасалган татаал формаларын да көп пайдаланганы – анын акындык чеберчилигинин маанилүү бир тармагын түзөт.

Адабияттар

1. Акынбекова А. Молдо Нияздын чыгармаларындагы тилдик өзгөчөлүктөр. Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты. Б.: -2009.
2. Артыкова Ж.А. Бейвербалдык каражаттардын изилдениш тарыхы. // БГУнун Жарчысы. -№ 1 (35). – 2016
3. Маразыков Т.С. Стилистиканын негизги түшүнүк категориялары. Кыргыз тилинин стилистикасы предмети боюнча онлайн сабак. https://www.knu.kg/ky/images/stories/2020/04_2020/15/kff/kff_marazykov_stylistika.pdf
4. Өмүрканов А. Анатай (Тандалмалар). 2 томдук. – Бийиктик. -2005, 1-том.